

EEN LACUNE IN HET ERFGOEDBELEID

Ondergrondse landschappen

JACQUO SILVERTANT
INSTITUTE EUROPA
SUBTERRANEA
WWW.EUROPA-SUBTERRANEA.COM

Het erfgoedbeleid in Nederland ten aanzien van het landschap is op de goede weg. Hoewel de ene regio de andere niet is en het ene gebied wat meer erfgoed heeft dan het andere, bestaat er een universeel besef om het erfgoed dat deel uit maakt van het landschap te inventariseren, te bestuderen, te beschermen en te bewaren en – waar mogelijk door het creëren van draagvlak – het te ontsluiten en uit te dragen. Eén vorm van erfgoed heeft men echter over het hoofd gezien: de ondergrondse mergelgroeven in het uiterste zuiden van ons land.

Ook in de ons omringende landen zijn relictten van historische mijnbouw het stiefkind van de erfgoedbeheerplannen geworden. Omdat dit erfgoed niet als zodanig in de wet staat gedefinieerd, heeft het dienvolgt geen of een zeer complexe status. Toch is deze vorm van erfgoed voor Zuid-Limburg uitermate belangrijk. Hier is het niet alleen

het archeologisch erfgoed dat het verleden weerspiegelt, maar in grote mate ook het ondergronds mijnbouwkundig erfgoed zoals (steenkool)mijnen en honderden hectaren ondergrondse landschappen van middeleeuwse steengroeven die het negatief vormen van de bovengrondse historische werkelijkheid. Dit artikel poogt enige structuur aan te brengen in

de problemen rondom terminologie, classificatie en regelgeving met betrekking tot de bescherming van de ondergrondse landschappen en de daar aanwezige erfgoedwaarden.

Ondergrondse mergelgroeven

Natuursteen komt op veel plaatsen in het zuiden van Limburg voor en is daar ook gewonnen. Vanaf de eerste helft van 13e eeuw begon men in de Lage Landen te bouwen in mergel kalksteen. Kalksteen was hét bouw materiaal van de gotiek en met name populair vanwege zijn bleke kleur. De technieken om deze steen lokaal te winnen waaiden vanaf ongeveer de 11e eeuw vanuit Normandië over naar het Parijse bekken en vervolgens richting het Luikse, de Haspengouw en Limburg. Tegenwoordig zijn nog honderden ingangen van ondergrondse groeven in het Nederlandse en Vlaamse landschap aanwezig. De ondergrondse galerijen in het grensoverschrijdende Mergelland hadden ooit een totale ganglengte van ongeveer 600 kilometer. Het mag duidelijk zijn dat waar een groeve deel uitmaakt van ons erfgoed zij een bijzondere plaats inneemt. Zo moet men zich voorstellen dat bijvoorbeeld de gangenstelsels in de Sint Pietersberg ten zuiden van Maastricht vóór het jaar 1600 de grootste ondergrondse constructie vormden die ooit door mensenhanden werd gemaakt.

Alleen dit zou al een reden zijn te pleiten voor een plaatsing van dit grensoverschrijdend gebied op de UNESCO-werelderfgoedlijst. De hoeveelheid bouwsteen die in de middeleeuwen binnen een tijdsbestek van nog geen 400 jaar werd gewonnen, was genoeg voor het bouwen van meerdere Egyptische piramiden en dat terwijl de middeleeuwer niet veel meer technische middelen had om steen te winnen dan zijn Egyptische collega's 4000 jaar daar-

◀ **1** – HET ZOGENAAMDE 'ROMEINSE GEDEELTE' IN DE GEMEENTEGROT TE VALKENBURG ZO'N 25 JAAR GELEDEN. IN DIT MIDDELEEUEWSE GROEVEDEEL WORDEN SINDS 24 JAAR KERSTMARKTEN GEHOUDEN WAARBIJ DUIZENDEN MENSEN HET GANGENSTELSEL BEZOEKEN. HET EENS ZO MAAGDELIJKE LANDSCHAP IS TEGENWOORDIG ALS GEVOLG VAN DIT INTENSIEVE GEBRUIK ZWART GEKLEURD. DE AANSLAG HEEFT INMIDDELS DE MEESTE HISTORISCHE SPOREN ONHERSTELBAAR BESCHADIGD.

▲ **2** – HERINNERINGSPLAQUETTES IN DE GEMEENTEGROT. EEUWENOUDE GROEVEWANDEN WERDEN VLAK GESCHAAFD OMWILLE VAN EEN MODE DIE MET NAME VANAF DE JAREN '70 VAN DE 20STE EEUW DOOR DE GEMEENTE VALKENBURG WERD UITGEBAAAT. INMIDDELS BESTAAT HET BESEF DAT DIT SOORT PLAQUETTES EEN ERNSTIGE VERSTORING ZIJN VAN HET OORSPRONKELIJKE EN AUTHENTIEKE GROEVELANDSCHAP.

FOTO'S: JAC DIEDEREN

Samenvatting

Het cultureel erfgoed in de Lage Landen gaat lager dan de meeste mensen zullen vermoeden. In het uiterste zuiden van het land ligt diep in de aarde nog een bijna vergeten potentieel aan erfgoed. Meer dan 500 kilometer aan ondergrondse gangen, veelal uit de Late-Middeleeuwen, herbergen unieke erfgoedwaarden, die tot op heden vogelvrij zijn en als zodanig worden bedreigd. De ondergrondse mergelgroeven in Zuid-Limburg en het grensgebied ten zuiden van Maastricht zijn het negatief van de geschiedenis die zich hier aan de oppervlakte 700 jaar lang heeft

afgespeeld. De complexiteit van dit ondergrondse erfgoed, dat tevens grensoverschrijdend is, vergt een nieuwe en vooral specifieke beleidsmatige benadering door de overheden aan beide kanten van die grens. Zoals is gebleken hebben de mergelgroeven echter in praktijk geen gecodificeerde erfgoedstatus, waardoor hun voortbestaan niet gegarandeerd is en hun karakteristieke problemen een blok aan het been zijn van de eigenaren en lokale overheden.

3 – MIDDELEEUWS GRENSOVERSCHRIJDEND GROEVELANDSCHAP (15E EEUW)
CAESTERTGROEVE, SINT PIETERSBERG, FOTO: MICHAEL FOEDROWITZ

4 – LAAT MIDDELEEUWSE RELIGIEUZE SYMBOLIEK OP ÉÉN VAN DE PLAFONDS
IN DE CAESTERTGROEVE, SINT PIETERSBERG. FOTO: KEVIN AMENDT

voor. De mergelgroeven vormen in die zin het negatief van de gebouwen die met de mergelsteen werden gebouwd. De ruimten die ondergronds achterbleven hebben vooral als landschap minstens zo een grote erfgoedwaarde als de historische bouwwerken aan de oppervlakte.

Op lokaal niveau worden sommige groeven wel als historisch belangrijk object beschermd, maar dit is doorgaans alleen maar een gevolg van goodwill bij de betreffende groeve eigenaar en vaak gestart vanuit het economisch gebruik van de groeve. De Gemeentegroeve in Valkenburg aan de Geul heeft een aantal onder de monumentenwet beschermde delen en cultuurelementen waar in het gemeentebestuur rekening mee wordt gehouden. De Jezuitenberggroeve in Maastricht geniet een wettelijke bescherming als Rijksmonument; niet vanwege zijn mijnbouwhistorische waarden, maar vanwege de waarde van het secundair gebruik van de groeve door kunstzinnige Jezuïeten.

Tot slot genieten de meeste ondergrondse mergelgroeven tussen de maanden oktober en april een bescherming als vleermuisbiotoop. Zo zijn er dus allerlei spanningsvelden waar-

mee men te maken krijgt als men een groeve als mijnbouwhistorisch monument zou willen beschermen. Zo is bijvoorbeeld het Nederlandse deel van de Sint Pietersberg als natuurmonument beschermd, terwijl er nauwelijks aandacht is voor de cultuurhistorische waarde van het gangenstelsel. Hetzelfde geldt voor de groeven op de terreinen van Staatsbosbeheer en 'Het Limburgs Landschap'. Dit soort instanties hebben simpelweg de kennis niet in huis om een verantwoorde cultuurhistorische bescherming voor de historische ondergrond van hun terreinen te bewerkstelligen. Hier kan een taak zijn weggelegd voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die door studie en consultatie als adviesgevende partij kan optreden. Met name ook het inbedden van het unieke karakter ervan in de toekomstige beschermingswetgeving ten aanzien van onroerend erfgoed is daarbij van cruciaal belang. Desalniettemin kleven vele moeilijkheden aan het benoemen van de ondergrondse landschappen binnen de wettelijke kaders van het Nederlandse erfgoedbeleid. Hieronder volgt een poging om eerst de verschillende aspecten hiervan duidelijk te scheiden en te definiëren met als doel om dit vergeten erfgoed te identificeren en bestaansrecht te geven.

Definiëringsprobleem ondergrondse mijnen en -groeven in relatie tot grotten en bovengrondse mijnbouw

Vooraf met betrekking tot het ondergrondse landschap van mijnen en groeven stuiten we hier op een probleem. Als mijnbouwkundig object vallen deze sec niet onder de noemer cultuurlandschap. De meest gangbare definitie van cultuurlandschap versus natuurlandschap staat in een willekeurige internetpagina voor scholieren (www.encyclo.nl) goed omschreven: *'Een landschap dat is ontstaan door de activiteiten van mensen. Een cultuurlandschap bestaat uit inrichtingselementen als wegen, akkers en weilanden, parken en vijvers, huizen en fabrieken, dorpen en steden. Een cultuurlandschap wordt wel beschouwd als het tegenovergestelde van een natuurlandschap. Een natuurlandschap is een landschap zoals dat door de natuur is gevormd. Dit landschap bestaat nog geheel uit natuurlijke elementen: heuvels en bergen, rivieren en zeeën, bossen en steppen, etc. De mens heeft er nog niet of nauwelijks zijn invloed laten gelden.'*

Hierbij moet worden gezegd dat het natuurlandschap in Europa bijna of wellicht helemaal niet meer bestaat, omdat zelfs de natuurgebieden in Europa zijn wat ze zijn als gevolg

5 – NEGENTIENDE EEUWS GROEVELANDSCHAP IN DE GEMEENTEGROT VAN VALKENBURG, IN 2007 AANGEWZEN ALS BESCHERMD RIJKSMONUMENT VANWEGE ZIJN REPRESENTatieve EN ONGESCHONDEN KARAKTER. FOTO: JAC DIEDEREN

van menselijke interactie met het landschap.

Het ondergrondse landschap van mijnen en groeven past niet als zodanig binnen deze definiëring van beiden en zal moeten worden geclassificeerd met een specifieke aanduiding die ook alleen maar van toepassing is op deze uitzonderlijke gevallen.

Omdat de ondergrondse aanleg van mijnen en groeven geen inrichtingselementen bevat die het oorspronkelijke natuurlandschap tot cultuurlandschap hebben gemaakt (er bestond voor de mijn of groeve immers niets, dat als landschap geclassificeerd kan worden), zou men deze ondergrondse landschappen moeten aanduiden met 'ondergrondse mijnbouwlandschappen', wanneer het gaat om een landschap dat vanwege zijn esthetische waarde ten aanzien van de oorspronkelijke industrie nog volledig authentiek is. Ondergrondse landschappen die hun cultuurhistorische waarde ontleen aan de daar aanwezige cultuurwaarden van secundair gebruik zou men moeten aanduiden met 'ondergrondse cultuurlandschappen', omdat het in wezen gaat om een toevoeging aan het originele mijnbouwlandschap.

Grotten

In het verlengde hiervan komt men onvermijdelijk terecht bij de natuurlijke grotten, waarvoor echter wel een eenduidige classificatie gemaakt kan worden. Een grot die niet door de mens gebruikt c.q. verstoord werd, moet men aanduiden met 'ondergronds natuurlandschap'.

Gezien de praktijk, waarin grotten vooral in de prehistorie door mensen werden gebruikt, kan men de plaats van dat gebruik zonder bezwaar als 'archeologisch erfgoed' classificeren. De term 'ondergronds cultuurlandschap' gaat hier doorgaans niet op, omdat de aanwezigheid van de mens in dit geval niet direct als inrichtingselement kan worden gezien, hetzij dat de mens het ondergrondse landschap niet alleen als woonstede heeft gebruikt, maar doelgericht het daar aanwezige landschap omwille van de esthetica heeft aangepast (bv. de grot van Lascaux).

Dagbouwgroeven

Hoewel ontstaan als gevolg van het ingrijpen van de mens in het landschap, behoren dagbouwontginningen doorgaans eerder tot het aardkundig c.q. natuurkundig erfgoed dan dat zij tot cultuurhistorisch- of industrieel erfgoed worden gerekend. Dit heeft te maken met de

6 – LAAT MIDDELEEUWSE TEKENING VAN DE BLOKBREKER ALS NAR (15E EEUW). DE TEKENING IS MOGELIJK EEN SOCIAAL WAARMERK GEGEVEN DOOR EEN BUITENSTAANDER. FOTO: JAC DIEDEREN

7 – LAAT MIDDELEEUWSE SYMBOLISCHE TEKENING DIE MOGELIJK VERWIJST NAAR INITIATIERITEN VAN DE BLOKBREKERS. CAESTERTGROEVE, SINT PIETERSBERG. FOTO: AUTEUR

doorgaans hoger ingeschatte geologische waarden van de groeve als landschapselement. Als gevolg van mijnbouwactiviteit zijn doorgaans aardlagen aan de oppervlakte gebracht die men elders niet ziet. Het verschil in waardestelling is afhankelijk van de aard van de site, maar zeer zeker ook van de instantie die de site beheert. Onterecht worden deze plaatsen vaak eerder als geologisch- of zelfs natuurmonument gezien en worden de cultuurhistorische elementen van ondergeschikt belang geacht.

De verlaten, vaak door de natuur herwonnen dagbouwgroeves zou men in het groter geheel van het omringende cultuurlandschap eigenlijk moeten bestempelen als 'bovengronds

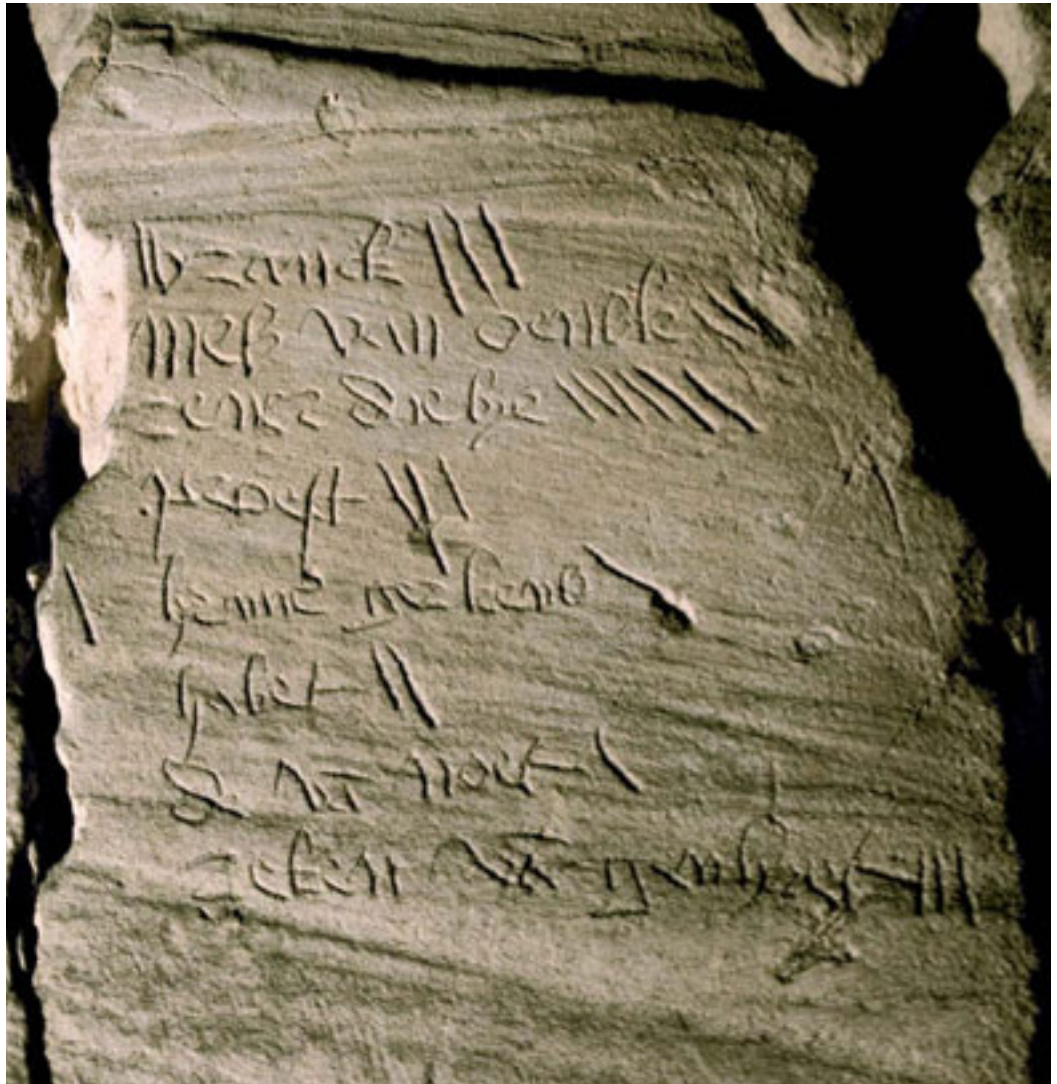
mijnbouwkundig erfgoed' en wanneer de groeve en zijn infrastructuur nog intact zijn als 'industriële (archeologisch) erfgoed'.

Relevante definities van erfgoed

Op de materie van de ondergrondse landschappen zijn aldus verschillende definities van erfgoed van toepassing die naast elkaar kunnen bestaan en overlappen, maar die specifiek een duidelijk aspect van het ondergrondse landschap benoemen. Zo is er sprake van 'ondergronds mijnbouwkundig erfgoed' als het onroerend goed – in dit geval een landschap – direct en in zijn geheel is ontstaan als gevolg van mijnbouw. Men zou dan kunnen spreken van 'het negatief gebouw', dat als zodanig organisch is ontstaan als gevolg van de stelselmatige winning van delfstoffen, mineralen of gesteenten door de mens en dat zijn cultuurhistorische waarde ontleent aan de authenticiteit van het ondergrondse landschap. Naast het landschap kan er sprake zijn van erfgoedwaarden, die als gevolg van het secundair gebruik van het ondergrondse mijnbouwlandschap zijn ontstaan. Men zou deze kunnen betitelen als 'ondergronds cultuurhistorisch erfgoed'. Men kan hierbij denken aan historische graffiti of aan een historische inrichting van een deel van de groeve als kapel of schuilkerk. Om deze cultuurwaarden te beschermen zal men ook het landschap waarvan ze deel uit maken moeten in stand houden en beschermen tegen verstering.

Relicten van historische mijnbouw aan de bovengrond, zoals gebouwen en infrastructuur kunnen zonder problemen worden ondergebracht bij het industriële erfgoed en maken als zodanig deel uit van het klassieke cultuurlandschap. Zo ook plaatsen die weliswaar ondergronds gelegen zijn, maar die een roerend of onroerende constructie bevatten die deel uitmaakte van de oorspronkelijke industrie. De aanwezige constructie in het negatieve gebouw kan als archeologisch erfgoed worden bestempeld, waardoor de ruimte waarin het zich bevindt ook automatisch wordt verheven tot archeologisch erfgoed omdat het integraal één geheel vormt met het te beschermen object.

In het meest ideale geval zouden mijnbouwsites als één geheel moeten worden beschouwd en als zodanig ook benaderd moeten worden bij de ontsluiting ervan. Een blijvend probleem vormt echter het gegeven dat mijnbouwsites te maken hebben met meerdere ontsluitingsdisciplines. Als voorbeeld gelden de mijnbergen die weliswaar deel uitmaken van het voormalige mijncomplex, maar die vaak ingericht zijn als natuur- of recreatiegebied. De vraag blijft in hoeverre bij deze vormen van

8 – LAAT-MIDDELEEUWSE BOEKHOUDING IN DE GEMEENTEGROT. STEENPRODUCTIE DOOR AFZONDERLIJKE WERKLIEDEN OF LEVERING VAN STEEN AAN VERSCHILLENDE PARTIJEN.
FOTO: JAC DIEDEREN

ontsluiting rekening is gehouden met de cultuurhistorische verbondenheid met het industrieel archeologisch beschermde mijncomplex. Is de mijnberg nu een natuurgebied of industrieel erfgoed of wellicht een beetje van beide?

Mijnbouwrelicten hebben het probleem dat vele benaderingen van toepassing zijn op één specifiek object. De situatie wordt zelfs nog complexer wanneer de relicten zich nog zowel boven- als ondergronds bevinden. Het mag duidelijk zijn dat men er op dit moment niet aan ontkomt om bijvoorbeeld bij een ontsluitingsproject deze complexiteit voldoende aandacht te geven. Meer werkzaam zou zijn om van de complexiteit een uitdaging te maken om objecten met zo een specifiek karakter vanuit een interdisciplinaire visie te benaderen. Het is tenslotte het samengaan van vele aspecten die het object juist zo uniek maakt. De huidige methodologische versnippering bij de benadering van mijnbouwhistorisch en mijn-

bouwarcheologisch erfgoed zorgt ervoor dat waardevolle relicten in snel tempo verdwijnen, zonder goed bestudeerd en gedocumenteerd te zijn. Het zou een taak van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen zijn om een specifieke methodologie te ontwikkelen die gebaseerd is op de expertise in dit onderwerp die aanwezig is bij kennisnetwerken zoals het Instituut Europa Subterranea. Wanneer de spanningsvelden methodologisch zijn vastgelegd is een doelgerichte wettelijke bescherming gemakkelijker en in ieder geval niet meer vrijwel onmogelijk.

Het belang van grensoverschrijdende oriëntatie

Grensoverschrijding in het geval van landschappen is vanzelfsprekend. Het landschap stopt doorgaans niet bij politieke grenzen. Evident is dit verschijnsel in het geval van historische mijnbouw. Gecombineerd met het cultuurlandschap aan de oppervlakte wordt

9 - 16E EEUWSE CONCESSIONSMARKERINGEN AAN HET EINDE VAN EEN ONTGINNING.
GEMEENTEGROEVE, VALKENBURG AAN DE GEUL. FOTO: JAC DIEDEREN

het ontsluiten van boven- en ondergrond als synthese van een gezamenlijke ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis een ingewikkelde zaak wanneer het gaat om nationaal, regionaal en plaatselijk beleid ten aanzien van de verschillende onderdelen van zo een gebied. Illustratief is het voorbeeld van het Plateau van Caestert. Dit plateau ten zuiden van Maastricht maakt deel uit van de Sint Pietersberg, die van oudsher de grens vormt tussen twee taalgebieden c.q. culturen. Tegenwoordig lopen zelfs drie grenzen over het plateau; die tussen Nederland, Vlaanderen en Wallonië. Hoewel het terrasrestant zelf door de aanwezigheid van een groot potentieel aan erfgoedwaarden een UNESCO-werelderfgoedstatus waardig zou zijn, wordt het terrasrestant als zodanig niet als één geheel beschermd. Aan Nederlandse kant is het stukje Caestert, met ondergronds een groot areaal aan bijvoorbeeld middeleeuwse kunstuitingen op de wanden van de ondergrondse groeve niet beschermd.

Sterker nog, het is particulier bezit van de ENCI-cementfabriek. In theorie zou dit deel van de heuvel nog kunnen worden afgegraven ten behoeve van de kalksteenwinning. Een minstens gelijkwaardige hoeveelheid middeleeuws cultuurofgoed is ondergronds gesitueerd op Vlaams grondgebied, echter er is geen ingang naar het gangenstelsel aan Vlaamse kant, die ligt op Waalse grond. Het Vlaams deel van het plateau is als waardevol cultuurlandschap erkend en wordt ook als zodanig wettelijk beschermd, maar die bescherming stopt aan de oude Luikerweg die het plateau vanouds in tweeën deelt en die de oude juridische grens vormde tussen het Hertogdom Brabant en het Prins-bisdom Luik.

Zo ontstaan situaties waarbij aan de ene kant van de weg het erfgoed verloedert, terwijl aan Vlaamse kant het erfgoed beschermd wordt. Het verschil is fysiek 4 meter! Het Waalse Gewest tenslotte kent alleen een bescherming

als natuurgebied, zowel boven- als ondergronds. Zo ontstaat dus de situatie dat bij de drie partijen mogelijk wel het besef bestaat, dat het plateau in zijn geheel beschermd moet worden, maar het verschil in regelgeving en bevoegdheden zorgen er voor, dat dit slechts fragmentarisch en verzuimd gebeurt. Het gevolg hiervan is de verwaarlozing van grote delen van erfgoedwaarden die enerzijds het landschap maken wat het is, maar die anderzijds door het dreigend verdwijnen ervan afbreuk doen aan de cultuurwetenschappelijke waarde van het hele, grensoverschrijdende gebied. In het Vlaamse decreet houdende bescherming van landschappen werd in 1996 het begrip 'ankerplaats' gelanceerd, dat sinds 2007 ook van toepassing is op het Vlaamse deel van de Sint Pietersberg. Ankerplaatsen zijn volgens het decreet: '(...) de meest waardevolle landschappelijke plaatsen die bestaan uit complexen van gevarieerde erfgoedelementen die een geheel of ensemble vormen. Ze zijn uitzonderlijk inzake gaafheid of representativiteit of nemen ruimtelijk een plaats in die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijke omgeving.' Sec genomen loopt de status van ankerplaats aan Vlaamse zijde echter gevaar door het ontbreken van erfgoedmanagement aan Waalse en Nederlandse zijde. Het door de Vlaamse regering vastgestelde zo waardevolle cultuurlandschap brokkelt letterlijk aan de randen af, waardoor de kern van het beschermde gebied serieus wordt bedreigd.

Conclusie

Teneinde de ondergrondse landschappen te ontsluiten voor wetenschappelijk onderzoek, bedrijfsactiviteit of recreatie is het wenselijk, dat er op rijksniveau een duidelijke definiëring van de waarde en status van de historische ondergrondse mijnbouw komt. Binnen de huidige terminologie bestaan ondergrondse landschappen gewoonweg niet. Alleen wanneer op rijksniveau een erkenning is van de onderaardse landschappen als potentieel voor erfgoed, zullen de betrokken provincies, regionale landschappen en gemeenten een meer doelgericht beleid kunnen hanteren in de richting van het behoud en de bescherming van deze voor Nederland en Vlaanderen unieke landschappen. Na erkenning van ondergrondse landschappen als erfgoedsites wordt het mogelijk om via (Europese) subsidieregelingen een impuls te geven aan het toekomstige beheer ervan. Nederland en Vlaanderen kunnen hiermee een voorbeeldfunctie innemen voor andere Europese regio's waar ditzelfde probleem aan de orde is. ●